

१) पाचीन विस्सविज्जालयो

प्रस्तावना

इसवी सन पूर्व पाचव्या-सहाव्या शतकामध्ये तथागत बुद्धाचा आणि बौद्ध धम्माचा उदय झाला. बुद्धाच्या आधी जम्बुदीपामध्ये गुरूकुल शिक्षण पद्धती होती. त्यात फक्त उच्च वर्णाच्या आणि जातीच्या लोकांनाच शिक्षणाचा अधिकार होता. बुद्ध काळामध्ये तक्षशिला विश्वविद्यालयाचा उल्लेख पालि तिपिटक साहित्यामध्ये आढळून येतो. त्यानंतर बुद्ध धम्माच्या विकासानंतर सार्वजनिक शिक्षणाची संकल्पना पुढे आली. इसवी सनाच्या दुसऱ्या-तिसऱ्या शतकापासून भारतामध्ये अनेक बौद्ध विद्यापीठांची निर्मिती झाली. या विद्यापीठांमध्ये कला, भाषा, शास्त्र, आयुर्वेद, व्याकरण, रसायन, वास्तुकला, शिल्पकला, मूर्तीकला, धातुशास्त्र, ज्योतिष, गणित, ज्ञान, विज्ञान इत्यादी विषयांचे अध्ययन-अध्यापन केले जात होते. सर्वांना मोफत शिक्षण दिले जात होते. त्यावेळी पालि भाषा नागरी संस्कृती कालीन लोकांची व्यावहारिक भाषा होती. जी भाषा नितीमतेचे रक्षण करते, पालन करते ती पालि.

प्राचीन काळातील विद्यापीठे व शिक्षणप्रणाली नितीमतेवर आधारित असल्यामुळे जगाच्या कानाकोपऱ्यातून शिक्षण घेण्याकरिता आशिया खंडातूनच नव्हे तर विश्वातील पाच खंडातील विद्यार्थी शिक्षण घेण्याकरिता येत असत. त्या काळी जम्बुदीपामध्ये २३ विद्यापीठे अस्तित्वात होती. त्यापैकी सहा विद्यापीठांची संक्षिप्त माहिती खालील प्रमाणे आहे.

“राष्ट्राने नेहमी चढती श्रेणी गाठत जाऊन सर्व व्यक्ती व सामुदायिक क्षेत्रात यश संपादन करून वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद व संशोधक वृत्ती विकसित करण्यासाठी शिक्षणाची सोय करणे.” हा या पाठ्यघटकातून बोध घेता येतो.

खिद्रुपुब्बं दस सतकेन जम्बुद्विपेहि विस्सविज्जालयो होति। तेन खो पन समयेन धम्मनितीमतेन निस्सयति सङ्गणिकेन सत्ताहि अहोसि। इदम्पि जनपदेहि जम्बुद्विपेन समयं सिक्खा च जाण च विज्जाणो पमुखो ठाणं अहोसि। तस्सा जम्बुद्विपेन कित्तिसद्दो वेभवसम्पन्नो जनपदे हि विस्सस गारवेन अहोसि। तं समयेन पालि भासा बहु जनस्स वोहारिको भासा अहोसि। सब्बे जनपदेहि पालेति वा रक्खति, विनयेन ‘ति पाली’ ति। विज्जा विनयेन सोभति। तं समयेन भासेस्स लिपीयं काले धम्मलिपी वुच्चति। इदंपि लोकेहि तस्स भासास्स जनभासा, लोकभासा च रट्ठियं भासा च वदेहि पालि भासा पचलितो ति। निस्साय विस्सस आजिवकेन आगच्छति अज्झतं अज्झायति सिक्खापदं पच्च खन्धको ही संसोधको आगतं ति इत्तरेहि विस्सविज्जालयो अस्सोसि, तस्मिं सब्बे विस्सविज्जालयेसु जाणेहि सम्पादेथ।

एको) तक्कसिला विस्सविज्जालयो

जम्बुदिपेन सब्बेन पाचीन विस्सविज्जालयो तक्कसिला अहोसि। यं विस्सविज्जालयो कालेन खिद्रुपुब्बं एको सहस्सो त ततो खिद्रुं चतु सतकं ति। इध विस्सविज्जालयो आंभिरज्जोस्स पुत्तो तक्कखक नागरज्जोस्स ठापेतित्वा। तक्कसिला जनपदेहि नामोसि विस्सविज्जालयो तक्कसिला अहोसि। द्वासत्ति विसयं अज्झायति। तक्कसिलेहि विस्सविज्जालयेन अनुतरं सिक्खा मुत्तेहि सब्ब लोकेस्मिं।

तस्स विस्सविज्जालयो सिक्खापदे साहिच्च, कलेन च विज्जाणो गच्छन्ति।

द्वे) नालन्दा विस्सविज्जालयो

खिद्वपुब्बं सतसतकं तं ततोखिद्व बारस सहस्सो कालेन यथापरं विस्सस पाचिन विस्सविज्जालयो नामे हि कित्तिसदो अहोसि। तं विस्सविज्जालयस्स ठापेति खिद्वपुब्बेहि सतसतकेन वस्सोसि रज्जो सकारादिच्चो हस्से हि ठापेत्वा ति।

नालन्दा विस्सविज्जालयेन सत्त उच्चतम भुतला वसति। विहारेन संघाराम अहोसि। ततो आचरियेन च आजिवको मुत्तं चतु भुतालेन वसतिगेहं वसेति। दस सहस्सेन आजिवको निवासेति च एको पञ्च सतकं आचरियो निवासित्वा अहोसि। एको सहस्सो अज्झापको तिसो विसयं अज्झायति अज्झापनति। एव पञ्चसतकं अज्झापको विसति विसयं अज्झायति' ति। तेन खो पन समयेन विस्सविज्जालयस्स कुलपति महाथेरो सीलभद्वं अहोसि। चतुसट्ठी कलेन, च अट्ठदस विज्जा अज्झायनं अज्झायितं मुत्तेहि अज्झतं खन्धको अहोसि।

ततिय) विक्कमसिला विस्सविज्जालयो

पालवंसीय रज्जो धम्मपालेन नालन्देहि अन्तरेन विक्कमसिला विस्सविज्जालयस्स ततो खिद्वं नवसतकेन ठापेति। विक्कमसिला विस्सविज्जालयेन द्वेसतं विसट्ठि गब्भेहि ति। तं विस्सविज्जालयेन पमुखोस्स सभापति

सम्बोधति। सभापति च द्वारपालो उक्कीनतो रज्जोस्स पतिपाति अहोसि। विस्सविज्जालयेन पवेसतो द्वारपालेन करोन्ति। तेसं समयेन सट्ठो द्वारपालो अहोसि।

चतु) ओदन्तपुरी (उदन्तपुरी) विस्सविज्जालयो

पाल कुलगोतेहि सन्थापको महारज्जो गोपालं नालन्दा पदेसो नालन्दा विस्सविज्जालयो परं अन्तरेन बिहारसरीफ निगमो सन्तिके ओदन्तपुरी विस्सविज्जालयस्स बारस सतकेन पतिठापेति। महापण्डितो भिक्खु पभाकर तं विस्सविज्जालयस्स कुलपति अहोसि।

पञ्च) वल्लभी विस्सविज्जालयो

ततो खिद्व पञ्चसत कतं बारस्स सतकं इधं विस्सविज्जालयो हिनयान पन्थियस्स महतम केन्द नामेहि विकसितं ति। गुत्त कुलगोत्तेन सेनीयं सेनापती भट्टारकस्स मेत्तक रज्जो वंसीय राजधानी वल्लभी गुजराथ जनपदेहि एतरहि विस्स विज्जालयो पतिठापेति। वल्लभी विस्सविज्जालयेन आचरियो बुध्दपालीत एस्स कुलपति अहोसि ।

छट्ठ) जगदल विस्सविज्जालयो

ततोखिद्व एक सहस्सो सतसतति तं एको सहस्सो एकसतकं विसति यथापरं पाचिन बंगालो अन्तरेन बुद्धजाणस्स

पमुख पच्छिमो महतम केन्द जगदल विस्सविज्जालयस्स नामे हि कित्तिसदो ति। तं विस्सविज्जालयस्स पतिठापेति पालवंसकुलेहि रज्जो रामपाल इमेहि खिट्ठ ततो एक सहस्सो सतसतति मे ठापेति। आचरिय मोक्खकारगुत्त एस्स विस्सविज्जालयस्स कुलपति अहोसि।

(संदर्भ-संकलित)

शब्दार्थ

खिट्ठपुब्बं- इसवी सनापूर्वी, ख्रिस्तपूर्व
निस्सयति (वि.)- आधारित
कित्तिसदो (वि.)- किर्तीमान, वैभवसंपन्न
वुच्चति (क्रि.)- सांगतो, बोलतो, म्हणतो
आगतं (वि.)- येणे
निगम (पु.)- शहर
मुत्तेहि (वि.)- मोफत, विनामूल्य
बहुस्सुतो (वि.)- पंडीत, महापंडीत
भुतल (पु.)- मजले
वेतनिक- शुल्क, फंड
ठापेति (वि.)- स्थापन करणे
महल्ल (पु.)- महान
सन्थापको (वि.)- संस्थापक
अस्ससारो (क्रि.)- आश्वासन देणे
एतरहि (वि.)- आता
निब्बति (वि.)- निर्माण करणे

सङ्गनिका (वि.)- समाज, जनता
गारवेन गोरवान्वित- प्रसिद्धी
निस्साय (वि.)- त्यामुळे
ततो खिट्ठ - इसवी सनामध्ये
ठापेति (पूर्व.वि.)- स्थापन करून
अनुतरं- सर्वोत्तम
साहिच्च- साहित्य
भग्गोति (क्रि.)- नष्ट करणे, नाश करणे
विसय (वि.)- विषय
अज्झायति (वि.)- शिक्षण घेणे
भता हि भतकेन (क्रि) भोजनाकरिता
पयोजन (कि.)- प्रयोजन, व्यवस्था
पवेसन्ते- प्रवेश घेणे
गननं (वि.) गिनती करणे, मोजणे
पतिट्ठापेत्वा (पूर्व.कृ.) प्रस्थापित करून
पन्थियस्स- पंथीयांना
मित्तक- मित्र

स्वाध्याय

१. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) तक्षशीला विद्यापीठाची शिक्षण पद्धती स्पष्ट करा?
- २) नालंदा विद्यापीठाची थोडक्यात माहिती लिहा?
- ३) विक्रमशीला विद्यापीठाची थोडक्यात माहिती लिहा?
- ४) ओदन्तपुरी विद्यापीठाची थोडक्यात माहिती लिहा?
- ५) वल्लभी विद्यापीठाची थोडक्यात माहिती लिहा?
- ६) जगदल विद्यापीठाची थोडक्यात माहिती लिहा?

२. योग्य जोड्या लावा.

‘अ’ गट

- १) तक्षसिला विस्सविज्जालयो
- २) नालन्दा विस्सविज्जालयो
- ३) विक्रमसिला विस्सविज्जालयो
- ४) वल्लभी विस्सविज्जालयो
- ५) जगदल विस्सविज्जालयो

‘ब’ गट

- अ) मेत्तकरज्जो
- ब) धम्मपालरज्जो
- क) आंभिपुत्तो तक्खक
- ड) रामपाल रज्जो
- इ) सकारादिच्चो हस्स
- ई) गोपालं रज्जो

३. जाळरेखाचित्र पूर्ण करा.

४. तक्ता पूर्ण करा.

अ)

अ.क्र.	विस्सविज्जालय	रज्जोस्स नाम
१	नालन्दा	
२	तक्कसिला	
३	विक्कमसिला	
४	उदन्तपुरी	
५	वल्लभि	

ब)

अ. क्र.	रज्जोस्स नामो	विस्सविज्जालयस्स निम्मिति
१	आंभिरज्जोपुत्तो तक्खक	
२	सकारादिच्चो रज्जो	
३	धम्मपालरज्जो	
४	गोपालं रज्जो	ओदन्तपुरी
५	रामपाल रज्जो	
६	मेत्तकरज्जो	

☆☆☆

अठरा विद्या(अट्ठादस विज्जा)

१. अङ्गविज्जा = शारीरिक व्यायाम विषयक विद्या
२. वत्थुविज्जा = भूमिस्पर्श व्यायाम विषयक विद्या
३. रयतविज्जा = शासनविषयक (सत्ता मिळवण्याविषयक विद्या
४. सिवविज्जा = सुरक्षा विषयक विद्या
५. भूतविज्जा = भौतिक परिस्थितीविषयक ज्ञान
६. भूरिविज्जा = भूगर्भविषयक ज्ञान
७. अहिविज्जा = सर्प विषयक विद्या.
८. विसविज्जा = विष, जहर विषयक ज्ञान
९. विच्छिक विज्जा = मनातील इच्छाविषयक मनोविज्ञान
१०. मूसिकविज्जा = उंदिरविषयक ज्ञान
११. सकुणविज्जा = पक्ष्याबद्दलचे ज्ञान
१२. वायसविज्जा = कावळ्याविषयक ज्ञान
१३. तिरच्छानविज्जा = जनावरे पशुविषयक ज्ञान
१४. मिच्छाजीवाविज्जा = चुकीच्या अर्थाच्या शब्दाचे मूल्यमापन विषयक ज्ञान
१५. अस्स विज्जा = अश्वारोहण विषयक ज्ञान
१६. नागआरोहण (हत्थिआरोहण) विज्जा = हत्तीस्वारी विषयक ज्ञान
१७. धनुगहण विज्जा = मूक, सांकेतिक खुणा विषयक ज्ञान
१८. चेलकविज्जा = युद्धकलेविषयक विद्या.

(संदर्भ- दीघनिकाय, सामञ्जफलसुत्त, महासील)

सम्राट अशोकाचे बौद्ध अध्ययनास योगदान :

सम्राट अशोकाने आपल्या कारकीर्दीत अनेक स्तूप व विहार बांधल्याचा उल्लेख संस्कृतमधील अशोकावदान व दिव्यावदान तसेच पालीमधील दीपवंस व महावंस या ग्रंथांमध्ये आढळतो. हे विहार भिक्षू व भिक्षुणींच्या अध्ययनाची केंद्रे बनली. मिलिन्दपञ्च या ग्रंथामध्ये भन्ते नागसेन यांनी पाटलिपुत्रातील सम्राट अशोकाने स्वतः बांधलेल्या अशोकाराम विहारामध्ये अभिधम्माचे अध्ययन केल्याचा उल्लेख सापडतो.

सम्राट अशोकाने आपल्या भाबु शिलालेखात भिक्षू व भिक्षुणींना सात सुत्तांचा अभ्यास करण्याचा सल्ला दिला आहे. ती अशी:

विनयसमुक्से = धम्मचक्कपवत्तनसुत्त,
अलियवसानि = अरियवंसा (अंगुत्तरनिकाय चतुक्कनिपात),
अनामतभयानि = अनागतभयानि (अंगुत्तरनिकाय पञ्चकनिपात),
मुनिगाथा = मुनिसुत्त (सुत्तनिपात),
मोनेयसुते = नाळकसुत्त (सुत्तनिपात),
उपतिसपसिने = सारिपुत्तसुत्त (सुत्तनिपात),
लाघुलोवाद = राहुलोवाद (मज्झिमनिकाय, सुत्त क्र. ६१)
(धर्मानंद कोसंबी, भगवान बुद्ध, १९८९, प्रस्तावना, पृ. ७).

यावरून सम्राट अशोकाचे बुद्धांच्या उपदेशांविषयीचे ज्ञान आणि त्याला असणारी भिक्षू-भिक्षुणींच्या शिक्षणाची काळजी दिसून येते.

चतुसष्ट कलायो (चौसष्ट कला) ६४ कला

१. हत्थियुद्ध = हत्तीवर सवारी, माहूतविषयक युद्धकला.
२. अस्सयुद्ध = घोड्यावरून युद्ध करण्याची कला.
३. मदिसयुद्ध = शारीरिक मालिश करण्याविषयीची कला.
४. उसभयुद्ध = बैलांची झुंज, युद्ध विषयक कला.
५. अजयुद्ध = बकऱ्यांची झुंज विषयक कला.
६. मेण्डयुद्ध = मेंढ्यांची झुंज विषयक कला.
७. कुक्कटयुद्ध = कोंबड्यांची झुंज विषयक कला.
८. वटुकयुद्ध = स्थूलपणा कमी करण्याची कला.
९. दण्डयुद्ध = अपराध/ गुन्हाविषयक कला.
१०. मुट्टीयुद्ध = मूठ मारण्याविषयक (छुमंतर) कला.
११. निम्बुयुद्ध = पोहण्याची कला.
१२. उय्योधिक = लढाईविषयक कला.
१३. बलग्ग = सैन्यबल, सैनिक विषयक कला.
१४. खलिकं = घोड्याची लगाम विषयक कला (घोडेस्वारी)
१५. घटिकं = मातीचे भांडे तयार करण्याविषयीची कला.
१६. सलाकहत्थ = तीर चालवण्याची कला.
१७. अक्खंपङ्गचीरं = लक्ष्यवेध, जुगार कला.
१८. वड्ढक = मासे, गळविषयक कला.
१९. मोक्खचिक = मुक्ती मिळविण्याविषयक कला.
२०. चिङ्गलिक = चकवा, स्वतःभोवती फिरण्याची कला.
२१. पताळ्हक = ध्वज संचालन कला.
२२. रथकं = रथ चालविण्याची कला.
२३. धनुकं = धनुष्य चालविण्याची कला.
२४. अक्खरिक = क्षणार्धात तीर मारण्याची कला.
२५. मनसिक = मनकवडा, दुसऱ्याच्या मनातील ओळखण्याची कला.
२६. आसान्दिपल्लक गोणकं = खूर्चीवर खेळण्याची कला.
२७. चित्तकं पटिकं पटलिकं = लोकरीचे वस्त्र तयार करण्याची कला.
२८. विकटिकं उद्दलोमि = विक्रीची कला.
२९. कटिस्स कोरियस्सं कुतकं = मटकण्याची, कमर लचकविण्याची कला.
३०. हत्थत्थरं = हात, हस्त पाहण्याची कला.
३१. रथत्थरं = रथ चालविण्याची कला.
३२. अजिनप्पवेणि = बकऱ्यांची झुंज लावण्याची कला.
३३. कदलिमि पवरञ्चत्थरणं = मायावी, सोंग करण्याची कला.
३४. उच्छादनं परिमद्दल = अंग चोळणे, मालिश करण्याची कला.
३५. मुखचुणं मुखलेपनं = मुखवटा, चेहेरे रंगविण्याची कला.
३६. हत्थबन्ध सिखाबन्धदण्डं = भुजांना बावटे बांधण्याची कला.
३७. नालिकं = नालीविषयक कला.
३८. असि = तलवारबाजी विषयक कला.
३९. राजकञ्च = राजा बनण्याची कला.
४०. चोरकथं = चोरी करण्याची कला.
४१. भयकथं = भीती निर्माण करण्याची कला.
४२. अन्नकथं = भोजन तयार करण्याची कला.
४३. पानकथ = पाणी पिण्याची कला.
४४. वत्थकथं = वस्त्र तयार करण्याची कला.
४५. गन्धकथं = सुगंधित अत्तर तयार करण्याची कला.
४६. अङ्गनिमित्तं उप्पात = हवेत वर उडण्याची कला.
४७. सुपिनलक्खणं = स्वप्नांचा अर्थ सांगण्याची कला.
४८. मुसिकच्छिन्नं = उंदीर पकडण्याची कला.
४९. अग्निहोम = अग्नी लावण्याची कला.
५०. दब्बिहोमं = वास्तू भविष्य कला.
५१. थुसहोमं = आपोआप अग्नि लावण्याची कला, भुसा करणे.
५२. कणहोमं = धान्य फेकून भविष्य सांगण्याची कला.
५३. तंदुरहोमं = तांदूळ फेकून भविष्य सांगण्याची कला.
५४. सप्पिहोमं = साप पकडण्याची कला.
५५. मुखहोमं = चेहरा पाहून भविष्य सांगण्याची कला.
५६. लोहितहोमं = पाण्यापासून रक्त तयार करण्याची कला.
५७. मणिलक्खणं = रत्न, कर्णभूषण कला.
५८. सत्थलक्खणं = शस्त्र चालविण्याची कला.
५९. उसुलक्खणं = तीर चालविण्याची कला.
६०. गोधालक्खणं = घोरपड पकडण्याची कला.
६१. हनुनप्पनं = चेहरा, मुखवटा बदलविण्याची कला.
६२. महत्तुपट्टान = मोठेपणा सिद्ध करण्याची कला.
६३. दारकतिकिच्छा = वधुवर परीक्षा करण्याची कला.
६४. सालाकियं सल्लकटियं = डोळ्यात सुई, सळई घालण्याची कला. (संदर्भ = दीघनिकाय, सामञ्जफलसुत्तं)